

"שוברי החומות": פיקוח, גבולות והמערכה על "הסלולרי הכשר" בחברה החרדית

חננאל רוזנברג, * מנחם בלונדהיים ** ואליהוא כ"ץ ***

תקציר. "הסלולר הכשר", טלפון נייד שאינו מאפשר גישה לאינטרנט, פותח על ידי מנהיגי הקהילה החרדית בניסיון למנוע את חשיפת המשתמש לתכנים "אסורים". תהליך הביות של הטלפון הנייד נידון במחקר בהרחבה, אך מאמר זה מתמקד בהחלטתם של מנהיגי הציבור החרדי שלא להסתפק בחסימת הגלישה באינטרנט אלא לחסום באופן גורף גם את ערוץ הודעות הטקסט ואפליקציות המסרונים הכתובים. באמצעות ראיונות עם מובילי המערכה וניתוח תוכן של דיונים בפורומים חרדיים באינטרנט המאמר בוחן את מהותה של תפיסת האיום הטמונה בתצורת התקשורת הכתובה בטלפון הסלולרי. אנו מבקשים לטעון כי בניגוד לבעיית התכנים המתירניים, המאיימים על גבולותיה החיצוניים של הקהילה, ערוצי המסרונים מאיימים על גבולותיה הפנימיים של הקהילה ועל יכולת הפיקוח של ההיררכיה המעמדית, ומכאן נובעת חסימתם.

מדיה חדשים וקהילות דתיות

במהלך עשרים השנים האחרונות חוקרים רבים עוסקים באתגרים שמציבים אמצעי התקשורת החדשים בפני קהילות דתיות. המפגש בין אופייה השמרני של הקהילה הדתית לטכנולוגיות החדשות ובפרט לאינטרנט, החושף את המאמינים לתכנים מתירניים ולדעות המנוגדות לדרך חייהם, נתפס כפגיעה בעולמו הדתי של המאמין (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005; Rosenberg & Rashi, 2015) וכאיום על ההיררכיות המסורתיות של הקהילה (Barker, 2005b). חששות אלו מביאים לגישה נוקשה ומסויגת כלפי האינטרנט, אולם ההזדמנויות שהרשת מספקת בחיי היומיום של בני הקהילה אינן מאפשרות דחייה מוחלטת של המדיום (Campbell, 2006a). לכן בקהילות דתיות רבות מתרחשים תהליכים מגוונים של ביות טכנולוגי (Silverstone, 2006), שמשמעותו התאמת המדיום, תכניו ופרקטיקות השימוש בו לצרכיה ולאופייה הייחודי של הקהילה. דוגמאות לכך אפשר למצוא בקרב קהילות האמיש

* בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל; המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית בירושלים

** המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית בירושלים

*** המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית בירושלים

מאמר זה נכתב בסיוע מענק מקרן ג'ון טמפלטון, באמצעות The Enhancing Life Project. העמדות המובאות כאן הן עמדות המחברים, ואינן משקפות בהכרח את עמדותיה של הקרן.

בארצות הברית (Rheingold, 1999) וקהילות ההוטרים (Hutterites) בקנדה (Katz & Lehr, 2012). בקהילות אלו נאסרה תחילה הגישה לאינטרנט בשל התכנים הבעייתיים שבן הקהילה עלול להיחשף להם, אולם לאחר זמן התירו מנהיגי הקהילות את השימוש ברשת, לצורכי עבודה בלבד ואגב הגבלתם של מרחבי הגישה למדיום (כגון איסור על גישה לאינטרנט בבית). במקרה של ההוטרים הוטמעה גם מערכת טכנולוגית לסינון אתרים (כץ, 2015).

תהליך דומה אפשר למצוא ביחסה של החברה החרדית לאינטרנט. התבדלותה של קבוצה זו מכלל החברה הישראלית, ערכיה השמרניים והגדרתה העצמית כ"תרבות מובלעת" (Sivan, 1995) מעצבים יחס מורכב כלפי טכנולוגיות תקשורת חדשות (Rashi, 2011). עמדתם הרשמית של מנהיגי הקהילה החלה בשלילה גורפת ובהצגת האינטרנט ככלי משחית ומטמא העלול לחשוף את המשתמשים בו לתכנים אסורים (הורביץ, 2000). אולם לאורך זמן יתרונותיו של האינטרנט והתלות הגוברת בו לא איפשרו שמירה על חזית אחידה, ולמרות העמדה הרשמית האוסרת על כך התקיימה דיפוזיה אטית אך מתמידה של הרשת לתוככי הקהילה (Campbell & Golan, 2011; Cohen, 2011). בה בעת החלו להישמע קולותיהם של רבנים בכירים המתירים במוצהר שימוש באינטרנט מסוגן לצורכי פרנסה וכדומה (ויסברג, 2012). כמו בקהילות האמיש וההוטרים, נראה כי גם כאן המניע הכלכלי הוא שגרם לפריצת האיסור שהוטל בתחילה (Livio & Tenenboim, 2007; Weinblatt, 2007).

ואכן, מחקרים אחרונים מראים של-62% מהציבור החרדי יש גישה כלשהי לאינטרנט (לב און ומן, 2014); 32% מהציבור מחוברים לאינטרנט בקביעות ו-23% מדווחים על גלישה יומיומית, חלקם בחיבור הקיים במקום העבודה וחלקם בביתם הפרטי (דרור וגרשון, 2012). עם זאת אין בידנו נתונים באשר לסוג החיבור לאינטרנט, כלומר כמה מקרב המשתמשים עושים זאת דרך מסנני תוכן ייעודיים שפותחו עבור בני הקהילה (קיימים שירותי סינון רבים כאלה, כדוגמת "רימון", "אתרוג", "נת"ב", "נט-צח" ו"מורשת"), וכמה גולשים בחיבור לא מסונן. יש הטוענים כי הדיפוזיה של האינטרנט לקהילה היא גורם מרכזי בתהליך המודרניזציה שעוברת החברה החרדית, בהיחלשותה של ההנהגה הרבנית ובצמיחתו של מעמד ביניים חרדי חדש המעורה בתרבות ובהוויה הישראלית (זיכרמן וכהנר, 2012).

הסלולרי הכשר

כמו האינטרנט, גם הטלפון הנייד עורר יחס דואלי בקרב קהילות מסורתיות (Campbell, 2007a). מצד אחד, קבוצות דתיות החלו להשתמש במדיום החדש להרחבת החיים הדתיים ולהעמקת מערכות היחסים בין חברי הקהילה ובין מנהיגים דתיים לקהילותיהם (Campbell, 2006b; Ho, Lee & Hameed, 2008). אולם מצד שני הטלפון הנייד נתפס כמאיים על גבולותיה של הקהילה הדתית, ועם התפתחותם של הטלפון החכם והאינטרנט הסלולרי גדל הסיכוי שהמשתמש ייחשף לתכנים לא רצויים (Katz, 2006). ואכן, גם במקרה זה הפעילו קבוצות דתיות כדוגמת האמיש (Rheingold, 1999) וההוטרים (כץ, 2015) פרקטיקות ביות האוסרות על בני הקהילה להחזיק טלפון נייד בבעלותם הפרטית, מגבילות את השימוש בו לנציגים מטעם הקהילה או דורשות את נוכחותם, ומתירות שימוש בהקשרים ספציפיים כגון נסיעה עסקית לעיר.

איום התכנים הפוגעניים עומד גם בבסיס התנגדותם של מנהיגי הקהילה החרדית לטלפון הסלולרי, התנגדות שלווה בקמפיין ציבורי נרחב וטעון (רוזנברג וראשי, 2014). בתחילת הדרך נשמעו טענות כנגד "ביטול תורה" שהמכשיר יוצר ובזבזו כסף על שיחות מיותרות בקהילה

שממילא רוב חבריה מתפרנסים בקושי רב. אולם בראשית שנת 2005 הוקמה ועדת הרבנים לענייני תקשורת – קבוצת רבנים, אנשי ציבור ועסקנים חרדים שהתכנסו לדון באיום הסלולרי בהדגישם שהמאבק איננו נגד הטכנולוגיה עצמה, אלא נגד הנגשתם היתרה של תכנים האסורים למשתמש. הקמתה של ועדת הרבנים זכתה לתמיכה חסרת תקדים מצד הרבנים הבולטים ביותר מכל גוני הציבור החרדי: ליטאים (הזרם הירושלמי והבני-ברק), חסידים, העדה החרדית, חרדים-ספרדים ואף רבנים מהזרם החרדי-לאומי (Rashi, 2012). הנחת המוצא של פעולת הוועדה הייתה שהמכשיר הסלולרי מסוכן אף יותר מהאינטרנט שכן נידותו וממדיו הקטנים מאפשרים לנטרל את יכולת הפיקוח החברתית על הפרט, העלול להסתיר את השימוש האסור מעיניהם של הסובבים אותו (Deutsch, 2009).

המבט על האיום הסלולרי דרך פריזמת התכנים מחיל על המדיום החדש את קטגוריות ההתייחסות שהופעלו על פיתויי הטלוויזיה והאינטרנט הביתיים: החשש מתמונות ומסרטים העלולים להוביל את האדם לחטא ולפגיעה בטוהר האישי. אולם בניגוד לשלילה הגורפת של הטלוויזיה והאינטרנט, הטלפון הסלולרי ולאחריו הסמארטפון הציבו אתגר חדש בפני ההנהגה החרדית, שכן הפונקציה העיקרית של הטלפון הנייד – דהיינו השיחה הקולית – איננה נכללת באיום זה. המצב חייב תהליך מורכב של משא ומתן להתאמת המדיום החדש לעולמה הערכי של הקהילה (Campbell, 2007a; Rashi, 2012). דרישותיה של ועדת הרבנים לענייני תקשורת הביאו את חברות הסלולר בישראל לייצר ולשווק סלולרי כשר, מכשיר "מעוקר" שאינו מאפשר שירותי תוכן, שליחת הודעות כתובות ושירותי וידאו. מלבד זה מוטבע על גבי המכשיר סימן הכשרות של הוועדה, ולמספר הטלפון נוספת קידומת של שלוש ספרות המזהות את קו הטלפון ככשר ומאפשרות לנמען לדעת אם המחייג אליו שייך לקהילה החרדית.

רק לדיבור, לא לכתיבה

ההתמקדות הרטורית של מנהיגי המאבק בסכנת האינטרנט הסלולרי ובחשיפה לתכנים הנתפסים כפסולים הובילה את מרבית החוקרים להציג את תהליך הביות של הסלולרי הכשר דרך פריזמה זו. ואכן מרבית המחקרים בנושא התמקדו באסטרטגיות שנקטו לנטרול בעיית שירותי התוכן והגלישה באינטרנט (Campbell, 2007a; Deutsch, 2009) ובניתוח הרטוריקה בקמפיין ההסברה שליווה את הטמעת הסלולרי הכשר (Campbell, 2006b; Rosenberg & Rashi, 2015). אולם לעומת הדגשתו של איום התכנים הפוגעניים לא ניתנה תשומת לב מספקת לממד נוסף במאבקם של מנהיגי הקהילה נגד הטלפון הסלולרי: חסימה מוחלטת של ערוצי הטקסט – הודעות SMS כתובות ולאחר מכן אפליקציות מסרונים כדוגמת הוואטסאפ. המאבק על המסרונים לא זכה לתשומת לבם של החוקרים ולא נבחנו המניעים והמשמעויות של ההינזרות המוחלטת מערוץ התקשורת הפופולרי הזה. ואולם חסימתה של אופציית ההודעות הכתובות בסלולרי הכשר איננה תוצאה שולית החוסה בצלו של של המאבק באיום התכנים של הטלפון הנייד. כאשר בוחנים את ראשית פעילותה של ועדת הרבנים לענייני תקשורת מתברר שערוץ ההודעות הכתובות נתפס כאיום המרכזי שבגיניו החל הקמפיין למען הסלולרי הכשר (לווינסון, 2005). ריאיון שערכתי עם הרב בלך, מחברי הוועדה ומראשוני היוזמים של הסלולרי הכשר, מתחזק את הטענה הזאת:

כל הסיפור של הסלולר הכשר התחיל עוד לפני שהיה דור 3 וגלישה אינטרנטית, אלא [היה] רק מכשיר פשוט שאיפשר שליחה וקבלה של הודעות כתובות. ברגע שהתחלנו לעלות על

הנושא, מיד הבנו שצריך להכניס כוחות משותפים ומהלך דרמטי לטווח לא קצר. ראינו לאן הטכנולוגיה הולכת, ויצאו עם מסר אחד: תנו לנו את המכשיר רק לדיבור, הכי פרימיטיבי.

בלוך מתאר כיצד ההחלטה לחסום את ההודעות הכתובות נתפסה כצעד חריג ומורכב. המהלך החל כאשר היו בציבור החרדי כ-290,000 מכשירים סלולריים, וחסמת המסרונים חייבה החלפה של המכשירים כולם עד האחרון שבהם. יתרה מזו, ערוץ ההודעות הכתובות היה פופולרי ביותר דווקא בקרב הציבור החרדי. בסקר שנערך בתחילת 2005 התברר שהחרדים היו צרכני ההודעות הכבדים ביותר בישראל: כ-50% מהם נהגו לשלוח הודעות כתובות על בסיס קבוע, לעומת 40% מכלל הציבור (קליאן, 2005). הסבר אפשרי לפופולריות של המסרונים הוא עלותן של ההודעות הכתובות, הנמוכה יחסית לזו של שיחות קוליות (Frehner, 2008), גורם רלוונטי במיוחד בציבור זה המשתיך ברובו לשכבות כלכליות חלשות יחסית. הסבר נוסף הוא המבנה החברתי של הקהילה החרדית, המתאפיין בקשרים חברתיים ומשפחתיים מסועפים ובמעבר מהיר של מידע בין חברי הקהילה.

חריגות המהלך משתקפת בתגובות הרבות שעורר, המביעות חוסר אמון בסיכויי ההצלחה של הקמפיין דווקא בשל חסימת המסרונים. כך התבטאו בחודשים הראשונים של המערכה אנשי עסקים חרדים, עיתונאים מהמגזר ואף רבנים:

"הציבור החרדי התרגל ל-SMS", אומר עסקן חרדי, "אני לא רואה את הציבור נגמל מזה כל כך מהר. הניסיון לגמול אותו בכפייה לא יילך. [...] הם נכנסים למאבק חסר תקדים, שלא היה כמותו מעולם." [...] "ההודעות הכתובות השתרשו", אומר עיתונאי חרדי. "זו גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה". איש עסקים חרדי מתעשיית היהלומים אומר כי "יש אלפי חרדים בתעשיית היהלומים, וכולם כל היום מתכתבים רק בהודעות. כבר לא מדברים בטלפון. זו שדרה של אנשי עסקים, מעמד הביניים של החברה החרדית. מישהו מהם יוותר על ההודעות הכתובות? איזה שטויות. פשוט בדיחה." (לווינסון, 2005)

מאז ועד עתה, במשך עשר שנות קיומו של הסלולרי הכשר, נעשו ניסיונות רבים לבטל או לצמצם את האיסור הגורף על ההודעות הכתובות, אך ללא הצלחה. גם בסמארטפונים הכשרים, מכשירים ממיטב הדגמים החדשים, הותרו לשימוש נגני המוזיקה, מצלמת הסטילס והווידיאו – פונקציות שהיו חסומות במכשירים הישנים – ומגוון אפליקציות שימושיות, אולם השליחה והקבלה של מסרונים ואפליקציות כדוגמת ווטסאפ עודן חסומות (גרינברג, 2013). חברת הסלולר "רמי לוי תקשורת", שמציעה מכשיר סמארטפון כשר ללא גלישה סלולרית אך עם אפליקציות טקסט, נתקלת במאבק עיקש מצד ועדת הרבנים לענייני תקשורת (טוקר וזי, 2013).

מהי הסיבה לטאבו שהוטל על ערוצי הטקסט ועל אפליקציות המסרונים? בפראפרזה על דברי מקלוהן, נראה שההתרחקות בתוכני המדיה מסיחה את דעתו של החוקר מהשפעתו המרכזית של המדיום. במקרה שלנו, התכנים הפוגעניים שבגלישה הסלולרית הסיטו את תשומת לב החוקרים מהאיום שפלטפורמות הטקסט יוצרות. לאור זאת המחקר הנוכחי מבקש לבחון אילו איומים עולים מערוצי הטקסט הסלולריים שבעקבותיהם החליטה ההנהגה החרדית להיאבק למען חסימתם המוחלטת. שאלה נוספת שתיבחן היא כיצד התקבל והתפרש צעד החסימה בעיני הציבור החרדי, והאם היו קולות שהתנגדו למהלך. לבסוף נבחן מה אפשר ללמוד ממערכה זו על נקודת הממשק שבין טכנולוגיות תקשורת חדשות וחברות מסורתיות, וספציפית – על תפקידו של הטלפון הסלולרי בהקשר זה.

מתודולוגיה

כדי לקבל תמונה מקיפה הן על עבודת הוועדה ומניעה והן על האופן שבו נתפס מהלך זה והתקבל בפועל השתמשנו במתודות מחקר משולבות (Fontana & Frey, 1998):

(א) ראיונות חצי-מובנים – שמונה ראיונות עומק: שניים מהם נערכו עם חברים בכירים בוועדת הרבנים לענייני תקשורת שיזמו והובילו את המערכה; שני ראיונות נערכו עם רבני קהילות חרדיות בירושלים; וארבעה ראיונות נוספים נערכו עם רבנים בישיבות לבני נוער ולצעירים חרדים. את חברי הוועדה ראיינו בניסיון להבין את נקודת מבטם על המניעים העומדים מאחורי חסימת ערוצי הטקסט, כפי שעלו בדיוני הוועדה. רבני הקהילות, ובייחוד המחנכים בישיבות, הם העומדים בסופו של דבר בפני הציבור ומסבירים את החלטותיהם של גדולי הדור לקהל הרחב, מבוגרים וצעירים, ולפיכך האופן שבו רבני הקהילות תופסים את האיום הסלולרי יאפשר לנו הבנה מעמיקה של הסוגיה.

(ב) ניתוח תוכן של תגובות גולשים בשני אתרים חרדיים מרכזיים:

- אתר הפורומים החרדי *בחדרי חרדים* – אשכולות דיונים העוסקים בסוגיה זו שהתנהלו באתר בשנים 2005–2012. מבין כלל האשכולות שעסקו בנושא בחרנו 21 אשכולות פעילים יחסית, שהדיון בהם זכה להתייחסות מציבור הגולשים.
- פורטל החדשות *כיכר השבת* – תגובות גולשים לכתבות בנושא הסלולרי הכשר והסמארטפון הכשר שהתפרסמו בפורטל בשנים 2009–2014.
- כלי המחקר נבחרו מתוך הבנת האתגר המתודולוגי הטמון בניסיון ללמוד על הלכי הרוח בקבוצה סגורה אידיאולוגית. שני אתרי האינטרנט שנבחנו אינם נתונים תחת פיקוח רבני ישיר (כהן, 2013), וכפי שציינו חוקרים קודמים, הפורומים באתר *בחדרי חרדים* הם הפופולריים ביותר בקרב גולשים חרדים, הנוטים לגלוש בפורומים ייחודיים למגזר (Baumel-Schwartz, 2009; Campbell & Golan, 2011). תוכני האתר *בחדרי חרדים* פתוחים לציבור הרחב, מלבד כמה קבוצות סגורות שהמבקשים להצטרף אליהן עוברים בדיקה מדוקדקת שמטרתה לבחון אם הם אכן שייכים למגזר. כך גם פורטל החדשות *כיכר השבת*, שנחשב לאתר האינטרנט המצליח ביותר בציבור החרדי ולאחרונה נרכש על ידי העיתון *גלובס* (כהן, 2013). שני האתרים נחשבים חתרניים למחצה ופעילותם ללא פיקוח רבני הביאה בעבר להחרמתם, אולם בסופו של דבר לא נפגעה מכך פעילותם. נראה שהאנונימיות שמאפשרים הפורומים והטוקבקים באתרים אלה מעלה על פני השטח קולות אותנטיים שספק אם אפשר יהיה לשמעם בראיונות עומק או בקבוצות מיקוד (McKenna, Green & Gleason, 2002). אמנם יש לשים לב לכך שהתגובות אינן משקפות את כלל הציבור החרדי, שכן לחלקים גדולים ממנו אין גישה לאתרים אלו, אולם למרות זאת נראה שבחומר הרב שנאסף אפשר לזהות מגוון קולות שגם אם אינו מייצג את הציבור כולו, הוא רחב דיו כדי להמחיש את מורכבות הסוגיה והשלכותיה.

האיום השקט של ההודעה הכתובה

מהם המניעים למאבק הבלתי מתפשר של ההנהגה החרדית נגד ההודעות הכתובות? חברי ועדת הרבנים לענייני תקשורת שהתראינו למחקר הציגו שלוש בעיות מרכזיות שהתעוררו עם התבססותו של ערוץ תקשורת זה: נגישותם של שירותי תוכן, פריצת גבולות בין-מגדריים ועקיפת

הפיקוח על הפצת מידע (זו האחרונה תידון בפרק הבא).

בעיית שירותי התוכן מהותה הודעות טקסט מסחריות שנשלחו למכשיריהם של המשתמשים וביניהן הופיעו הפניות למספרי טלפון המספקים שירותי שיחות ארוטיות. ההודעות הפוגעניות הוצגו בפני הציבור כאיום חמור המפיל ברשתו נערים ומבוגרים רבים ועלול לפגום בטירתו ובערכיו של הבית החדרי. אולם הרב בלוך, אחד המרואיינים, מודה שאפשר היה לפתור בעיה זו בעזרת חסימה נקודתית של הודעות כתובות מסחריות (כפי שאכן נקבע בחוק כעבור שנים אחדות). חסימה כזאת איננה מסובכת מבחינה טכנולוגית, ובעיה כזאת לא הצריכה מאבק חריף כל כך הכולל איסור גורף של כל ההודעות הכתובות. ואמנם, כאשר פנו חברות הסלולר לוועדת הרבנים בהצעה לאפשר משלוח הודעות פנימיות בין המספרים הכשרים בלבד ובכך לחסום את אופציית ההודעות המסחריות, הוועדה דחתה את בקשתן (גור, 2008).

הבעיה השנייה שעמדה בבסיס ההחלטה לחסום את המסרונים, בעיה שנתפסה כחמורה הרבה יותר וכבלתי ניתנת לפתרון ללא חסימה מלאה, היא מה שכונה בלוך "קשרים לא כשרים" בין גברים לנשים:

הבעיה הבסיסית בהודעות הכתובות הייתה שלא רצינו שדברים שלא ניתנים להיאמר בין בנים לבנות יעברו במסרים כתובים, בגלל הצניעות. ההבנה הייתה שמשם מתחיל להישבר הדיסטנס, שהרי בציבור החרדי מגיל 3 יש הפרדה טוטלית ופתאום יש איזה כלי שאני לא צריך להיחשף איתו למין השני והוא עוזר לשבור את הכללים הללו. פתאום התחילה תופעה של קשרים לא כשרים. יש אנשים שאין להם את האומץ לדבר, אבל לעשות את הניסיון בכתב – זה כן. זה היה בתחילת הדרך של הוועדה ומזה הכול התחיל.

הנורמות הקפדניות של ההפרדה המגדרית יוצרות שני מחסומים בפני היתכנות של "קשר אסור": מחסום פסיכולוגי, הנובע מהטמעת האיסור ומתחושת בושה טבעית המתלווה לפנייה או לשיחה עם בן המגדר השני, ומחסום חברתי הנובע מהפחד להיתפס בקשר מעין זה – מצב העלול לגרום לפגיעה קשה בשמו של אדם, לעתים עד כדי נידויו מהקהילה. התקשורת באמצעות הודעות סולריות כתובות מאפשרת למשתמש לעקוף מחסומים אלו ולקיים קשר עם בני המגדר השני. השימוש בהודעות כתובות מרכז את המחסום הפסיכולוגי הנובע מתחושת הבושה שבפנייה האסורה. בניגוד לשיחה הקולית, ההודעה הכתובה היא ערוץ תקשורת א-סינכרוני ולא פורמלי המאפשר אנונימיות ויזואלית וגם אנונימיות ווקאלית (Reid & Reid, 2004). ערוץ הטקסט מאופיין בחשיפה נמוכה וביכולת משחקיות גבוהה בהצגת האני של המשתמש. האינטראקציה באמצעות ההודעה הכתובה מנכיחה את תחושת האינטימיות הקיימת בין חברים (Yoon, 2003) אך גם יוצרת אווירה אינטימית בין זרים (Ling & Yttri, 2002; Grinter & Eldridge, 2001). השילוב בין ממשק כתוב א-סינכרוני אך בעל גוון אישי מאפשר קשר ואינטימיות בד בבד עם תחושת מרחק שהאדם נזקק לה לשם הצגתו העצמית. בכך מאפשר הערוץ תעוזה גבוהה יותר מאשר בתקשורת פנים אל פנים ואף יותר מאשר בתקשורת קולית מתוכנת כגון שיחת טלפון (Cho & Hung, 2011). תכונות אלו הופכות את ההודעה הכתובה לערוץ דומיננטי במערכות יחסים בין המינים, ואכן המסרונים תופסים מקום מרכזי בקשרים רומנטיים, בעיקר בתחילתם (Byrne & Findlay, 2004; Crystal, 2008), כאשר מחסומי בושה או נורמות חברתיות נוקשות עלולות לעכב את היווצרותו של קשר מסוג זה (Lin & Tong, 2007). עיקרון זה רלוונטי אף יותר בקבוצות אוכלוסייה ספציפיות, למשל בקרב אנשים מאופקים ובעלי נטייה להסתגרות, אצלם הופך השימוש בערוץ הטקסט לפרקטיקה מועדפת (O'Connell, 2010).

במובן זה, להודעות הכתובות יש פוטנציאל גדול במיוחד בהפחתת החסם הפסיכולוגי וביצירת קשרים זוגיים בקרב משתמשים מהציבור החרדי. בקהילה החרדית ערוץ זה אינו משמש רק דרך קלה יחסית לפנות לבני המגדר השני – אפשר לומר שללא הערוץ הכתוב, מפגש מסוג זה כמעט אינו יכול להתרחש:

כאחד שהשתמש גם ב"טרף" [טלפון לא כשר], חוויית התקשורת ב-SMS הרבה יותר נחמדה. אין את המחויבות שיש בשיחה קולית. ה-SMS מקל מאוד מבחינה פסיכולוגית את הקשר בין בחור לבחורה ומספק כלים להעברת מסרים שלעתים לא היו נאמרים בצורה קולית לטוב ולמוטב. לדוגמה, אחד מתנדנד [בחור ישיבה "מקולקל"] מקבל מספר [של בחורה] מחברו המתנדנד ושולח לה SMS "היי, מה קורה?"... מה אכפת לו? אם הלך – הלך. לא הלך? פדיחה קטנה ולא יותר. אותו אחד לא היה מעז לעשות דבר כזה בשיחה קולית יזומה (ריאיון עם הרב עקיבא, רב קהילה בירושלים)

עמדה דומה מביעה שושי, גולשת בפורום *בחדרי חרדים*. כאשר נפוצו שמועות שהוועדה עומדת להתיר לחברות הסלולר לייצר דגמים חדישים התומכים בהודעות כתובות החל דיון סוער בפורום, ומרבית הכותבים יצאו נגד חסימת המסרונים וטענו שאינם מבינים את הסיבה לאיסור. בתגובה לכך תקפה שושי את ההיתממות של הגברים בפורום, כדבריה, ותיארה את ההשלכות האפשריות של ביטול העכבות הפסיכולוגיות (Hasinoff, 2013) שערוץ המסרונים מאפשר:

איזה היתממות שלכם פה, משקרים על עצמכם ועלינו. מה אתם לא יודעים למה אסרו את ה-SMS? באמת שלא? אני בתור אישה שבמסגרת עבודתה היו לא מעט שידעו על הטלפון שלי, גם באקראי וגם אנשים לא דתיים, קיבלתי לא אחת ולא פעמיים הצעות ב-SMS, כמה פעמים התחילו איתי דרך SMS, או שזה היה כאילו בטעות ששלחו הודעה לראות איך אני מגיבה, או סתם הודעה ולראות אם אני "זורמת" ומשתפת פעולה או ששלחו הודעה שפשוט מעידה על הכוונות שלהם. והנה עברתי לסלולר כשר, וכל אלה שניסו דרך SMS, נעלמו להם... להתקשר הם לא מעזים. יש גבול. אז תודה לרבנים שאסרו את זה. הם יודעים בדיוק מה הם אוסרים. לא נח לכם? תעברו ללא כשר... מה מפריע לכם? שלנו הנשים אין SMS ואתם לא יכולים לשלוח הודעות? (שושי, *בחדרי חרדים*, 9.4.2011)¹

כפי שההודעה הכתובה מקלה על ההתמודדות עם המחסום הפסיכולוגי, כך היא גם מאפשרת עקיפה אפקטיבית של מחסום חברתי הניצב בפני המשתמש החרדי: מחסום הפומביות (Cho & Hung, 2011). הטלפון הנייד הוא מכשיר פרסונלי. הוא אינו מחייב גישה למסוף תקשורת קבוע ופומבי ואינו חשוף לסביבתו (Levinson, 2006). זאת בניגוד לטלפון קווי, שהמשתמש בו חשוף ליתר בני הבית (Hijazi-Omari & Ribak, 2008), ולטלפון ציבורי העומד במרחב פומבי. הטלפון הנייד מאפשר לקיים תקשורת מאדם לאדם ולא ממסוף למסוף וממילא מאפשר שיחות אישיות ללא פיקוח חברתי (Ling, 2004). בחברה החרדית הדברים קיצוניים עוד יותר, שכן בני הקהילה מתגוררים במרחב פומבי שמעטים בו החללים הלא-מנוטרים (פרידמן, 1991). המרחב האינטימי של הפרט נתון גם הוא לפיקוח הדוק יותר מזה המקובל בכלל החברה (לב און ונריה-בן שחר, 2009). הדבר בולט במיוחד בקרב צעירים ובני נוער, אשר בדרך כלל לומדים בישיבות

1 השמות המופיעים לצד הציטוטים הם כינויי הכותבים באתר, המופיעים בתגובותיהם באתר ובדיונים בו ונגישים לכלל הציבור.

הכוללות פנימייה, לינה משותפת, חדרי לימוד כלליים ושירותים משותפים. במרחב מעין זה כל סטייה מהתנהגות נורמטיבית מנוטרת על ידי החברים ולעתים על ידי המחנכים או ה"משגיחים" בישיבות. שיחה קולית בטלפון הציבורי או בטלפון הנייד לנמען "אסור" עלולה לעורר את תשומת לבו של החברה הסובבת, בעיקר אם היא נעשית בסתר, בשעות מאוחרות או במרחק מהמרחב המשותף ובתדירות מחשידה. לעומת זאת, אופייה השקט של ההודעה הכתובה מאפשר להרחיב את פעילות התקשורת בהקשרים שבהם לא הייתה זמינה קודם לכן (Levinson, 2006; Reid & Reid, 2004). הודעות הטקסט מצמצמות את ממד הפומביות של פעולת התקשורת ומתוך כך גם את פוטנציאל הניטור שלה:

בישיבה ובבית הבחורים נמצאים תמיד בסביבה של אנשים אחרים: רבנים, הורים וחברים, כך שאם ישמעו אותו מדבר הרבה, או אפילו מתבודד ברחוב ליד הישיבה ומדבר בלי סוף, יבינו מיד שמשוהו לא בסדר הולך שם. אבל בהודעות כתובות אפשר לנהל קשר שלם בהסתרה, גם בישיבה וגם בבית. הוא יכול לשכב במיטה, להרים את השמיכה מעל הראש ולשלוח הודעות בלי שאפילו אח שלו שישן באותו החדר ישים לב (ריאיון עם אלחנן, רב בישיבה בבית שמש)

אלחנן מתאר את אופיין השקט של הודעות הטקסט, המאפשרות הן תקשורת בין-אישית רציפה והן הסתרה חברתית ("silent orality" כהגדרתו של סופר; Sofer, 2010). מחקרים רבים מתארים פרקטיקה זו כחויית אמנציפציה שהטלפון הסלולרי מאפשר בעיקר בקרב בני נוער הנתונים להגבלות או לפיקוח (Hijazi-Omari & Ribak, 2008; Ling, 2004; Ribak, 2006). כך למשל מוסברת המשיכה של צעירים יפניים למסרונים, משיכה הנובעת בין היתר מפיקוח קפדני של המבוגרים במרחבים מנוטרים – בבית, בבית הספר ובמרחבים ציבוריים – שבהם בני הנוער שוהים (Ito & Okabe, 2003). המרחב המפוקח מונע קיום שיחות אינטימיות בין זוגות וחברים, ואילו הודעות הטקסט מאפשרות ליצור מרחב פרטי וחוויה של חופש גם במקום הנתון לפיקוח תמידי (Goggin, 2004). בשל כך המסרונים נתפסים כערוץ פופולרי בעיקר בקרב צעירים (Ling, 2010), שכן חויית השחרור מגורמי פיקוח סמכותיים או חברתיים רלוונטית בעיקר בגילאים אלו. ואולם בחברה החרדית, האפקט המשחרר של הודעות הטקסט רלוונטי לא רק לבני נוער אלא גם למבוגרים. יתרה מזו, ההחלטה הראשונה של וועדת הרבנים לענייני תקשורת, שנתקבלה ב-18.12.2004 ותקפה עד היום, הייתה ממילא לאסור באופן גורף על בני נוער חרדים את השימוש בטלפון הסלולרי ואף בסלולרי כשר (Rashi, 2012), ולפיכך חסימת ההודעות הכתובות בסלולרי הכשר מיועדת בעיקר לציבור המשתמשים הבוגרים: "הסכנה אורבת לא רק לפתחם של הילדים וצעירי הצאן. אין אדם בכל גיל שהוא, ומכל חוג שהוא, שיכול לקום ולהכריז 'לי זה לא יקרה'. לא קיים דבר כזה!" (הרב יצחק זילברשטיין, מתוך חוברת ההסברה "הסלולר מזוית יהודית") המגורים בשכונות חרדיות, כמו המגורים המשותפים בישיבה, יוצרים מציאות של פיקוח חברתי מתמיד. בהיותה קבוצה החרדה לגבולותיה החברה החרדית מפעילה מערך פיקוח חברתי הדוק. על פי הכטר (Hechter, 1987) עצם החברות בקבוצה בעלת רמה גבוהה של ציות ומחויבות יוצרת תלות המאפשרת פיקוח חברתי הדדי:

ב-SMS אפשר לקיים קשר סמוי מתחת לאף של כל העולם, קשר עם נשים, אף אחד לא רואה ולא שומע. זה נכון לישיבה, אבל גם בתור מישהו נשוי שרוצה "לנוח" מהקשר שלו. אני אישית לא מאמין בזה, מי שרוצה לחטוא – חוטא. לדעתי זה מתאים יותר לבני 13–14, אבל על פי רוב הרבנים זה רלוונטי לכולם. שיחה זה דבר מחייב, צריך משנה זהירות, כי בשיחה

אתה יותר חשוף, זה יותר מגביל אותך. אבל לקבל הודעה אפשר מתי שתרצה, אף אחד לא ידע שקיבלת, ולהחזיר הודעה אפשר אפילו בשירותים. אתה לא על הרדאר של אף אחד. שיחות טלפון ידלפו מהר מאוד החוצה. (ריאיון עם יעקב, רב בשיבה בירושלים)

בחברה שאיננה נתונה לפיקוח הדוק, ניידותו של הטלפון הסלולרי מאפשר מידה של חופש ופרטיות באמצעות הבחירה של סיטואציית השיחה (Geser, 2003; Puro, 2002), אולם בחברה החרדית חופש זה מתאפשר רק באמצעות הבחירה של תצורת התקשורת. עצם הצורך בשימוש בקול הופך כל שיחה לפומבית, וממילא לקלה יותר לפיקוח, ואילו המסרון יוצר מעקף ומשמש כ"קפיטריה וירטואלית" שהולכת עם האדם באשר ילך (Vincent, 2003) ומאפשרת מפגש בין גברים ונשים בחברה האוסרת כל מגע מסוג זה.

רכילות וחרטונות: ההודעה הכתובה כרשת חברתית להעברת מידע

הבעיה השלישית שהניעה את הוועדה לאסור את השימוש בהודעות כתובות קשורה לפוטנציאל הפצת המידע ההמונית שערוץ זה מאפשר:

חוץ מעניין הקשרים האסורים ראינו שהתחיל גם קטע של רכילות. רכילויות, חדשות ושמועות התחילו לעבור ב-SMS ואז אמרנו: זה מה שאנחנו צריכים? עוד כלי אלקטרוני כדי להעביר רכילויות? ולא חסרים חיכוכים בציבור החרדי, השטן עובד קשה וכל חוג הכי קטן ביהדות החרדית מפוצל לשניים... המציאות הזאת מלבה את עולם הרכילות והכול עבר דרך SMS. ופתאום אדם יכול בלחיצה אחת לשלוח את כל הרכילות לשלושים חברים שלו. הוא לא צריך להדפיס נייר ולשלוח. (ריאיון עם הרב בלוך)

בעיית ההפצה הבלתי נשלטת של המידע באמצעות מסרונים איננה מסתכמת באיסור ההלכתי על רכילות אלא קשורה למעגלי פיקוח רחבים יותר. דוסון (Dawson, 2000) מדגיש שהרתיעה של חברות שמרניות מאימוץ בלתי מבוקר של טכנולוגיות תקשורת חדשות נובע מהאפשרות להפיץ בעזרתן בקלות מידע "מוטעה ומטעה" על ידי יריבי הדת או על ידי חברי הקהילה עצמם. בחברה החרדית תקשורת ההמונים נתונה תחת פיקוח הדוק של רבני הקהילה ומנהיגיה. גלישה באינטרנט, צפייה בטלוויזיה, קריאה בעיתונים והקשבה לערוצי רדיו השייכים לציבור הכללי – אסורים, ואילו ערוצי הנישה ברדיו ובעיתונות המגזרית נתונים לפיקוחן של "ועדות השגחה" הכוללות נציגים מטעם הרבנים היושבים דרך קבע במערכות החדשות. תפקידן של ועדות הפיקוח אינו רק להתוות קו המתעלם מנושאי מין, פשע ותרבות ישראלית אלא גם להבטיח את התגייסות המדיה למגמה האידיאולוגית והפוליטית שקובעים הרבנים (קפלן, 2006). אמצעי התקשורת הבין-אישיים כגון הטלפון הקווי והטלפון הסלולרי בגרסתו הראשונה לא יצרו כל בעיה, אולם כניסתה של פונקציית ההודעות הכתובות שינתה את כללי המשחק. הודעות הטקסט, ובייחוד אפליקציות ההודעות דוגמת ווטסאפ, נמצאות על הגבול שבין תקשורת בין-אישית ובין תקשורת המונים, שכן בניגוד לשיחה קולית, המוגבלת על פי רוב לשני משתתפים, להודעה הכתובה יש תפוצה בלתי מוגבלת. היא מהירה, זמינה ובמיוחד בלתי ניתנת לפיקוח. קלות ההפקה וההפצה של המידע הופכים כל משתמש לעיתונאי פוטנציאלי שאינו נתון לפיקוחן של ועדות ההשגחה.

ואכן, מחקרים מראים כיצד ערוצי הטקסט מאיצים את בנייתן של רשתות חברתיות בין-אישיות, מעצימים את ההון החברתי של המשתמש (Rheingold, 2002) ומתוך כך מעצימים

גם את מעורבותו האזרחית והפוליטית (Campbell & Kwak, 2010a). מחקר שנערך בכמה ממדינות אירופה מצביע על קשר חיובי בין שליחת הודעות טקסט ובין פעילות פוליטית, קשר שאינו קיים בשיחות קוליות (Ling, Yttri, Andersen & Diduca, 2003). כהן, למיש ושכטר (2008) (Cohen, Lemish & Schejter) הראו כי בישראל שימשו המסרונים כלי מרכזי לארגון התנגדות ומחאה אזרחית בהפגנות בתום מלחמת לבנון השנייה. היו שחלקו על ייחודו של המסרון במעורבות החברתית של המשתמש (Campbell & Kwak, 2010b), אולם גם אלה הסכימו כי כמו השימוש באינטרנט גם השימוש בטלפון נייד לצורך העברת מידע מוביל למעורבות אזרחית ופוליטית, ואופיו הפרסונלי של המכשיר אף מעצים אפקט זה. בחברה החרדית התממש הפוטנציאל העיתונאי של המסרונים כאשר החלה להתפתח תופעה של שימוש בהודעות כתובות להעברת מידע חדשותי ורכילותי הנוגע לפוליטיקה פנים-חרדית, חלקה באופן ספונטני וחלקה באופן ממוסד:

חברון גרנביץ', עיתונאי חרדי מבני ברק, בנה את המוניטין המקצועי שלו מהודעות SMS. גרנביץ' מפעיל את שירות ה"חברונייעס" ["חדשות חברון"], בו מקבלים מאות חרדים תאבי רכילות הודעות שוטפות על המתרחש מאחורי הקלעים של החברה החרדית, החל באיזה אדמו"ר נחקר במס הכנסה, עד העסקן שרכבו נשרף במסגרת סכסוך פנימי בין חסידים. בקרוב ייאלץ גרנביץ' להיפרד ממכרה הזהב הפרטי שלו ולהמיר את שיווק הרכילות בשיווק מכשירי מירס חרדי בגוש דן, שאמורים – אשרי המאמין – לעקור מהשורש את השימוש במסרונים. "יש אנשים חדורי אמונה שבטוחים שתוך חודשיים כל הציבור החרדי עם מירס כשר", אומר גרנביץ', "אבל אני פסימי למרות שאני משווק את המכשיר". (לווינסון, 2005)

הופעתה של אפליקציית הווטסאפ הביאה תופעה זו לשיא חדש. עם התבססותה של הרשת החברתית הסלולרית נפתחו קבוצות רבות – יש הטוענים שמדובר במאות – שנועדו להעברת מידע חדשותי ורכילותי בין חברי הקהילה במגזר החרדי (קליין ואורין, 2014; פלד, 2014). המאבק של מנהיגי הקהילה לחסימת ערוצי המסרונים בהקשר הזה אינו אלא גרסה חריפה יותר של שני מאבקים נוספים שהתנהלו באותה עת: המאבק נגד אתרי אינטרנט ופורומים חדשותיים המנוהלים בידי חרדים (Campbell & Golan, 2011) והמאבק נגד "קווי הנייעס", כינויים של שירותי טלפון המספקים למתקשר תוכן חדשותי מוקלט (icast). בניגוד למערכות העיתונים הרשמיות, קווים אלו – וכמוהם גם אתרי האינטרנט החרדיים – אינם עוברים צנזורה של ועדות ביקורת וממילא מגבירים את זרימת המידע ומגדילים את נגישותו של מידע לא מפוקח במגזר. בשנים האחרונות ניסתה הוועדה לחסום את הסלולרי הכשר למספרי התוכן של קווי הנייעס בטענה שהועלתה גם בנוגע למסרונים, ש"קווי חדשות אלו משדרים בנושאים האסורים על ידי הרבנים, כאלו העוסקים בסיקור מריבות, לשון הרע ורכילות" (אהרון, 2009), אולם מערכה זו עדיין נמשכת. ברם, הסכנה הטמונה במסרונים חמורה יותר מזו הטמונה באתרי האינטרנט ובקווי החדשות, שכן אף שבערוצים אלו אין מנגנון פיקוח רשמי יצרני התכנים שלהם מודעים היטב לגבולות "דמוקרטיזציית המידע" במגזר החרדי ומתווים לעצמם נורמות של פיקוח עצמי; מנגנון כזה אינו קיים בתעבורת המידע במסרונים (Campbell & Golan, 2011). מבחינה זו הניסיון לחסום את ערוצי הודעות הטקסט נועד לשמר את הטלפון הנייד כמדיום בין-אישי ולמנוע ממנו להפוך למדיום המוני:

אם אדפוק על השולחן בבית הכנסת איצקוביץ בבני ברק או בזופניק בירושלים ואשאל "מי ביממה האחרונה ביקר באתר האינטרנט החרדי כיכר השבת?" – אף אחד לא יודה, למרות

שיכול להיות שלצורך אינפורמציה שלו והתאווה שלו לנייעס [חדשות] הוא נכנס לשם. אבל סולר היה אצל כל אחד ביד בלי שום בושא וכל המידע עבר בלי הגבלות. ה-SMS הוא משהו קבוצתי ורציני שהטלפון יישאר בין-אישי. (ריאיון עם הרב בלך)

קולות המתנגדים

הקמפיינים הפומביים נגד חדירתם של הטלוויזיה והווידיאו לבית החרדי התקבלו בהסכמה ציבורית מלאה. המערכה נגד המחשב והאינטרנט נחלה הצלחה חלקית בלבד, אך גם במהלכה לא נשמעו בפומבי קולות התנגדות (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005), כנראה בשל תיוגה כמאבק נגד "הרס החינוך" של בני הנוער, נושא המצוי בקונצנווס רחב בציבור החרדי. לעומת זאת, ההחלטה לחסום את הטלפון הנייד לקבלה ולשליחה של הודעות כתובות התקבלה בהתנגדות רבה. זוהי תופעה חריגה מאוד משום שנורמת הצייתנות לרבנים ולמנהיגים נתפסת כערך דומיננטי וכתמה פסיכו-חברתית מרכזית במגזר החרדי (ברזילי, 2003), ובייחוד בשיח הפומבי בו (Hechter, 1987). קולות המתנגדים החלו להישמע כבר בחודשים הראשונים לפעילותה של ועדת הרבנים לענייני תקשורת, ובאופן חריג אף נשלחו לוועדה עצומות אחדות בבקשה שלא לחייב את הציבור כולו בחסימה המדוברת:

עצומה נגד חסימת SMS במיסים החדשים:

חברים יקרים!

מי שמעוניין להצטרף לעצומה דלהלן שיציין זאת במילים: "גם אני מצטרף לעצומה בעד הודעות כתובות במסלול הכשר".

לכבוד ועד הרבנים לענייני תקשורת:

הננו מאוד שמחים על ההתפתחות המרנינה ומעוניינים להצטרף לתכנית החדשה והכשרה של חברת "מיס" כהוראת רבותינו שליט"א. נודע לנו שלצערנו אין למכשירים הללו אפשרות לשליחת הודעות כתובות. לכן אנו פונים אליכם בתחנונים ובבקשה שלא תעשו אותנו חלילה לכאלו שאינם מצייתים לדעת רבותינו שליט"א. כי גזירה זו היא גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה. אנא! תאפשרו הודעות כתובות, אם לא הודעות קבוצתיות אזי לפחות מיחיד ליחיד. למען הצלחת העניין.

ועל זה באנו על החתום: (הרשל-תמים, בחדרי חרדים, 10.3.2005)

פנייתם של הכותבים "בתחנונים ובבקשה... אנא!" מדגישה את הבנתם שפנייה זו היא חריגה. כך גם הפתרון שהם מציעים: "תאפשרו הודעות כתובות, אם לא הודעות קבוצתיות אזי לפחות מיחיד ליחיד". נוסח הדברים מראה כי הכותבים מבליטים את הבנתם באשר לאיום הנובע מפוטנציאל הפצת המידע של הערוץ ואולי אף את הזדהותם עם המניעים לחסימה, ומכאן הצעתם ל"סיכול הממוקד" של הבעיה. עמדה זו בולטת במיוחד על רקע התגובה בפורומים לאיסור על הגלישה הסלולרית. בניתוח כל 21 אשכולות הדיון המרכזיים העוסקים בסלולרי הכשר באתר *בחדרי חרדים* ובסריקה של מאות טוקבקים באתר החדשות כיכר השבת נמצאו תגובות בודדות בלבד נגד חסימת המכשירים הסלולריים לגלישה באינטרנט או לשירותי תוכן, ולעומת זאת נמצאו תגובות רבות –

ולעתים תוקפניות – נגד איסור השימוש במסרונים.

מבין קולות המתנגדים היו שהתמקדו בהיבט הפרקטי הנוגע לחינוכות הרבה של ההודעות הכתובות בחיי היומיום. לעומתם היו שצינו במפורש שאינם מבינים מהי הסיבה לאיסור והביעו ספק אם הצעד אכן נובע מאיום ממשי. לדברי גולשים לא מעטים, ההסבר ההגיוני היחיד "לאיסור האבסורדי" על השימוש במסרונים קשור לאינטרסים כלכליים של חברי ועדת הרבנים לצורך בידול הסלולרי הכשר מיתר המכשירים שהיו קיימים בשוק ושלא כללו חסימה מוחלטת של ערוצי הטקסט. לטענתם, האינטרס הכלכלי של העסקנים גרם להונאת הציבור, והרבנים שאינם בקיאים בטכנולוגיות החדשות סמכו ידם על המהלך. חשוב לציין כי גולשים רבים טענו שהאיסור על השימוש במסרונים הוא זה שגרם לתופעה הנפוצה של "מכשירים כפולים": חרדים המחזיקים מכשיר טלפון רגיל הכולל מסרונים נוסף על המכשיר הכשר שברשותם, שבו הם משתמשים בפומבי.

לצד הטיעונים הקונספירטיביים אחדים מהגולשים התמקדו בחששות שהציגה ועדת הרבנים והציגו טיעונים נגדיים. לצורך כך נערכו לעתים השוואות של מידות הסכנה החבויה בערוצי תקשורת מותרים ואסורים, אגב התייחסות מפורטת למאפייני הערוץ: מידת הפומביות שלו, זמינותו, יכולת ההסוואה של המוען, מידת התעוזה המתחייבת וכדומה. בפורום *בחדרי חרדים* התנהל דיון בנושא (תחת הכותרת "גירושין מזעזעים בעקבות SMS") בין תומך בוועדת הרבנים ובין מתנגד לה, ובו הושוותה תקשורת באמצעות הודעות טקסט בין בחור ובחורה לקשר כזה המתנהל בדואר רגיל:

למה לא לאסור כתיבת מכתבים? הרי כמו SMS זה לא מרעיש ואף אחד לא ישים לב שבחורה כותבת לבחור, וגם זה יכול להביא ל"רבים חללים הפילה" כמו הסלולר... (חצרוני, *בחדרי חרדים*, 15.1.2008)

התכתבות בדואר רגיל לא מאפשרת את אותה סימולטניות ומהירות של התקשורת ולא אותה רמה של דיסקרטיות. אני כמעט בטוח שהורים חרדים שיגלו בתיבת דואר של הדירה מכתב פרטי המופנה לבת שלהם יתעניינו מה זה וממי זה, או על ידי פתיחת המכתב או על ידי חקירת הנערה. (אבוד בגולה, *בחדרי חרדים*, 16.1.2008)

חסימות אלטרנטיביות

בעקבות התגברות קולות המתנגדים, ולאחר שנחשף שגם רבני הציבור היו חלוקים בנוגע לחסימת המסרונים (אהרון, 2009), הועלו אופציות אלטרנטיביות אחדות לפתרון הבעיה. אחד הרעיונות היה להחליף את החסימה הגורפת בפיקוח על תוכני ההודעות. מאחר שבלתי אפשרי לאשר כל הודעה באופן פרטני, הוצע להשתמש באסטרטגיה המשמשת ספקי אינטרנט במגזר החרדי – "רשימה לבנה", כלומר רשימת אתרי אינטרנט כשרים שוועדת רבנים מגדירה אותם ככאלה המותרים לגישה (כהן, 2013; Campbell & Golan, 2011). ברוח זו הועלתה הצעה להגדיר כמה עשרות הודעות טקסט בעלות נוסח קבוע מראש (כגון "אני בשיעור, אחזור אליך"); "אני בדרך הביתה" וכו'), וכך לאפשר שימוש בערוץ המסרונים ובה בעת להבטיח שליטה ופיקוח מקסימליים. הרעיון הועלה בוועדת הרבנים וקיבל את אישורם של הרבנים הבכירים, אולם בסופו של דבר נדחה בשל התנגדותן של חברות הסלולר מטעמים טכניים. ההצעה נידונה גם בפורומים החרדיים ברשת

והתקבלה בדעות חלוקות. היו שראו בכך צעד של התחשבות בצורכי הקהילה, אך היו שקיבלו את ההצעה בביקורתיות ובציניות בשל השליטה הגלויה בהתנהלות התקשורתית של הציבור ובשל הניסיון לפקח על תוכני התקשורת, שבמובן מסוים הוא בוטה יותר מחסימה כוללת של הערוץ:

בשורה משמחת לבעלי הפלאפונים הכשרים: בקרוב ממש תושק ע"י אחד מחברות הסלולאריות הגדולות חבילת הודעות מוכנות מראש (תבניות) כגון: אני במנחה, אני לא יכול לדבר, אני בשיבה, נדבר בערב, וכו' וכו'. יש לציין שפריצת דרך זו היא באישורה של וועדת הרבנים לענייני תקשורת. ברוך ה' שהרבנים שיושבים בוועדות למיניהם התחילו להבין שהם צריכים לבוא לקראת כולם. (אנושי, *בחדרי חרדים*, 11.1.2011)

האם הם יתירו את המלה "אשה" בתבניות? (תמניא_אפי, *בחדרי חרדים*, 11.1.2011)

זה נשמע נורא... אולי בעתיד יקבעו לנו תבניות של שיחות? (הנדסאית, *בחדרי חרדים*, 11.1.2011)

הנדסאית, זה לא הזוי כל כך... אנחנו מיומנים בלחיות על פי תבניות כבר מזמן... (כנרת מתוקה, *בחדרי חרדים*, 11.1.2011)

רבתי פרצה חמורה! איך אפשר להתיר לכתוב "אני במנחה", הרי יכולים אינשי דלא מעלי [אנשים לא טובים, לא ישרים] לסכם ביניהם קודים ובחור יכול לכתוב זאת לבחורה וכוונתו משהו אחר, וזה ממש סכנת כליה לכל הדור... ואיך אפשר בלי הסיסמא המנצחת "ורבים חללים הפילה" כפי שמזהירים אנשי חינוך מרכזיים ומטרופים? (ירקוני, *בחדרי חרדים*, 11.1.2011)

הדיון הציני של הגולשים אינו עוסק בשאלת סמכותה של הוועדה אלא באופיו של הפיקוח. נראה כי המעבר של הוועדה מניסיון לשלוט בתצורת התקשורת לניסיון לשלוט בתוכן התקשורת נתפס כנלעג, שכן הוועדה אינה מבינה שאין ביכולתה לשלוט בממדי הקידוד והמשמעות של השפה.

דיון

במאמר זה ביקשנו לבחון את המניעים שעמדו בבסיס ההחלטה לחסימת ערוצי המסרונים בסלולרי הכשר ולתאר את ההתנגדויות שחולל המהלך בקרב חברי הקהילה החרדית. התמודדותה של חברה שמרנית החשה מאוימת על ידי טכנולוגיה חדשה נתפסת בדרך כלל כקרב על גבולותיה החיצוניים של החברה, החוצצים בינה ובין החברה החילונית המודרנית. התמודדות זו נגזרת מניסיון לקיים מבנים חברתיים העומדים בבסיס האידיאולוגיה הקהילתית של חברה כזאת: סמכות היררכית, מונופול ידע והסתגרות תרבותית. מרכיבים מסוימים במערכה למען הסלולרי הכשר אכן נובעים מתפיסת האיום על חומות הקהילה. אולם מחקר זה הראה שהחשש מפני הטלפון הנייד מגלם בתוכו איום כפול הנובע לא רק מתוכני התקשורת, החוצים את גבולותיה החיצוניים של הקהילה, אלא גם מתצורת התקשורת המערערת את גבולותיה הפנימיים. טענתנו היא כי בניגוד לאיסור על הגלישה הסלולרית, האיסור הגורף על שימוש בהודעות טקסט ובאפליקציות מסרים לא נבע מתפיסת איום הנוגעת לגבולות החיצוניים המגדירים את הקהילה החרדית אלא ליכולת הפיקוח על הגבולות הפנים-קהילתיים, המאותגרת על ידי הערוץ החדש.

אתגר זה נובע משתי תכונות של ערוץ המסרונים המעצבות את טיב התקשורת: האופי האינטימי של האינטראקציה ודפוסי הפצת הידע. אופיו האינטימי של המסרון מעצב מחדש את

הגבול הבין-אישי באינטראקציה בין אדם ואדם, ובמקרה זה את המחסום הנפיץ שבין המגדרים. בחברה המבוססת על ריסון, איפוק וגבולות מגדריים ברורים ומפוקחים, ערוץ המסרונים טומן בחובו פוטנציאל לערעור עכבות מוסריים ומאפשר אינטראקציה תקשורתית בעלת גוון אינטימי.² תכונתו השנייה של הערוץ, הקלות שבהפצת הידע, נוגעת לגבולות בין הפרט ובין הקבוצה ולא תגור שמציב הטלפון הנייד בנוגע לשליטה על בלעדיות המידע והפיקוח על הפצתו בקהילה. יחסה של החברה החרדית לאימים אלו חושף זווית ראייה חדשה על האופן שבו הפרקטיקות היומיומיות והמבנה הסמכותני של חברות שמרניות משפיעים על אסטרטגיית התגובה שלהן לטכנולוגיה חדשה (Campbell, 2010). נראה כי חברות מסורתיות, שמרניות והיררכיות נוטות לחוש מאימות מהעברת מידע פנים-מגזרי לא מנוטר לא פחות מאשר הן חשות מאימות מחשיפה למידע חיצוני. קמפבל וגולן (Campbell & Golan, 2011), הדנים בהיווצרותן של קהילות דתיות מקוונות הפועלות באינטרנט, טוענים כי ה"מובלעות הדיגיטליות" שבהן פועלות קהילות אלו נוצרות מתוך רצון להשיג שליטה חברתית על אופי המידע המופץ ומניסיון ליצור מתחם נטול סיכונים במרחב הווירטואלי המסוכן. בהיבט זה הטלפון הנייד מאיים יותר מהאינטרנט, משום שבהעדרה המוחלט של יכולת פיקוח הוא מאפשר ליצור רשתות חברתיות ולהפיץ בהן מידע לא מנוטר. החשש הכפול מההודעות הכתובות מדגים את שני צדי הדיון בנוגע לתפקידו של הטלפון הנייד בבנייתם של קשרים חברתיים: אלה הטוענים שעיקר כוחו הוא ביצירת קשרים חדשים או בהעמקת קשרים רופפים (Boase & Kobayashi, 2008; Wilken, 2011), ואלה הרואים את תפקידו העיקרי בהעמקתם של קשרים קיימים וביצירתה של רשת חברתית פעילה (Campbell & Russo, 2003; Habuchi, 2005; Ling, 2008). יכולתן של הודעות הטקסט לנטרל את אפקט הפיקוח של הקבוצה מאפשר למשתמש הבניה חברתית מחודשת, הן של קשרים חדשים שלא היו בהשגתו קודם לכן והן בניצול רשתות חברתיות קיימות לצרכים חדשים כגון העברת מידע לא מפוקח.

אופי הביות ומאפייני הקהילה

נראה אפוא כי המקרה של הסלולרי הכשר ממחיש כיצד קבוצות מסורתיות מבייתות ולעתים אף חוסמות לחלוטין ערוצי תקשורת כדי להגיע לשליטה באופי האינטראקציה הבין-אישית ובאופן הפצת הידע. התגובה – ביות או דחייה – נגזרת כאמור מאופייה של הטכנולוגיה ומשתנית מקבוצה לקבוצה על פי תפיסת האיום. הציבור החרדי, כמו קהילות האמיש וההוטרים, דחה לחלוטין טכנולוגיות תקשורת "מוטות תוכן" כגון טלוויזיה ווידאו. גם בעניין האינטרנט התקיים בקהילות אלו תהליך דומה: בתחילה נאסר המדיום החדש בשל התכנים הבעייתיים, ולאחר זמן התירו מנהיגי הקהילות את השימוש ברשת אך ורק לצורכי עבודה ובהינתן מגוון הגבלות והתאמות. אולם בכל הנוגע לטלפון הנייד ממצאי המחקר מציגים הבדל חשוב בין הקהילות. שורש ההבדל טמון כבר בגישתן כלפי הטלפון הקווי: לעומת החברה החרדית, שאימצה את הטלפון הקווי במהירות וכמעט ללא התנגדות (Deutsch, 2009), אצל ההוטרים ובייחוד אצל האמיש המצב היה שונה. הקהילתיות נתפסה כערך עליון, והאמיש אסרו על הכנסת הטלפון הקווי לשימוש בבתי שכן המדיום החדש נתפס כמאיים על האופי המסורתי של הקשרים הפנים-קהילתיים

2 מעניין לראות כי מנהיגי דת מוסלמים תפסו את האפקט החברתי של הודעות הטקסט באופן שונה לגמרי, וראו בערוץ זה מדיום הפוגע בקשר הישיר והאינטימי בין חברי הקהילה. לדבריהם תופעה זו היא סימפטום להשפעת התרבות המערבית, הגוררת שינוי עמוק המתרחש במערכות היחסים הבין-אישיות הראויות בין חברי הקהילה (Campbell, 2006b; Hussain, 2013).

(Zimmerman-Umbel, 1996). הטלפון נראה כפוגע באינטימיות הביתית בשל ההפרעות התמידיות לאינטראקציה המשפחתית ובשל היותו ערוץ המאפשר לפרט לטפח ולהעמיק קשרים עם חברים הגרים בריחוק גיאוגרפי, במקום להתמקד כרצוי בקשר אינטימי עם חברי הקהילה הקרובה. עם השנים התרככה עמדה זו, הטלפון עבר תהליך ביות וקהילת האמיש התירה את השימוש בו רק בתאי טלפון הממוקמים במרחבים ציבוריים. התנגדות דומה התעוררה בקהילות אלו עם הופעתו של הטלפון הסלולרי (עוד לפני הופעתו של הטלפון החכם), שכן אופיו הפרסונלי מעצים את יכולות התקשורת האישית והשליטה האישית בה על חשבון הקשרים האינטימיים עם בני הקהילה והמשפחה. בניגוד לטלפון הקווי, חוסר התלות של הטלפון הנייד במסוף תקשורת מונע כל אפשרות לפיקוח חברתי על המשתמש (Rheingold, 1999).

ראינו כי גם בקרב הקהילה החרדית הטלפון הנייד נתפס כערוץ תקשורת המאפשר חופש מפיקוח חברתי ומתוך כך מאיים על האופי המסורתי של הקשרים הפנים-קהילתיים. אולם מהות האיום הפוכה לגמרי. האמיש פסלו את הטלפון הקווי ואת הטלפון הסלולרי בהיותם טכנולוגיות הפוגעות באינטימיות הקשרים האישיים בין חברי הקהילה, ואילו הקהילה החרדית רואה את ערוץ המסרונים דווקא כפלטפורמה המאפשרת יצירת קשרים אינטימיים מדי. לפיכך גם דרכי ההתמודדות של הקהילות שונות. האמיש וההוטרים הפעילו פרקטיקות ביות לטלפון הסלולרי הדומות לאלו שהופעלו על הטלפון הקווי: ביות דרך השימוש בחפץ במרחב (Silverstone, Hirsch & Morley, 1992) והפיכתו של הטלפון הנייד ל”מדיום מסופי” באמצעות היתר ממוקד לשימוש בסלולרי בהקשר גיאוגרפי שאיננו המרחב האינטימי של המשפחה, למשל ברכב העבודה או בביתו של אחד ממנהיגי הקהילה (כץ, 2015). הקהילה החרדית נקטה פרקטיקת ביות שונה: חסימה טכנולוגית של ערוץ המסרונים. אך למרות הבדל זה, שתי האסטרטגיות – צמצום מרחב השימוש וצמצום תצורת השימוש – מייצרות אפקט זהה: הפיכת הטלפון הסלולרי למעין טלפון קווי, דהיינו מדיום פומבי, חשוף ומפוקח ככל האפשר (Gilard, Wale & Bow, 1998).

גורם נוסף להשוואה נוגע לאיום השני שהציגה ועדת הרבנים בנמקה את חסימת המסרונים: תפוצת המידע הלא-מפוקח. בקהילת האמיש מוצגת בעיה זו כחלק מתפיסה אנטי-אינדיבידואליסטית ומתוך החשש להרס הקהילתיות. הטלפון, ובעיקר הטלפון הנייד, מאפשרים הפצת רכילות שעלולה לפרום את היחסים הבין-אישיים בתוך הקהילה ולפגוע בגיבוש הקהילה (Rheingold, 1999; Zimmerman-Umbel, 1996). גם במקרה זה התפיסה אצל ההנהגה החרדית הפוכה, והחשש הוא דווקא מפני קהילתיות עודפת. המרחב הווירטואלי מאפשר לחברי הקהילה החרדית בעלי הגישה לאינטרנט להשתתף במעין מרחב שלישי, היברידי, שאיננו חיי הקהילה הנתונים תחת כללים נוקשים אך גם איננו מורד בגלוי נגד נורמות אלו. הפורומים ואתרי החדשות המגזריים באינטרנט מאפשרים שיח פוליטי פנים-קהילתי ער ופתוח, גישה למידע וחופש בהעלאת חומרים בנושאים רגישים, אך גם סינון וצנזורה עצמית מינימלית של עורכי האתרים ומנהליהם (Campbell & Golan, 2011). ערוץ המסרונים משמש גם הוא בסיס להיווצרותו של מרחב כזה, אך פוטנציאל ההתרחבות של המרחב הזה גדול הרבה יותר ואין כל אפשרות לפקח ולשלוט עליו. חסימת המסרונים הטרימה את האיסור שהוטל על השתתפות ברשתות חברתיות כגון פייסבוק, איסור שנבע גם הוא מהחשש מפני תפוצה חופשית של מידע פוליטי וחברתי לא מפוקח ומהפוטנציאל לקשרים אסורים בין גברים לנשים (כהן, 2013). חשש זה מאפיין קהילות מסורתיות הרואות במעבר חופשי של מידע ערעור על המבנה ההיררכי-סמכותני של החברה (Campbell, 2007b). אולם מתברר כי גם בעניין זה הקהילות המסורתיות שונות זו מזו: האמיש

בייתו את הטלפון הקווי ואת הטלפון הנייד באופן שיהפוך למכשיר קהילתי (Rheingold, 1999), ואילו החברה החרדית מבייטת את הטלפון הנייד כדי לשמרו כמכשיר אישי המאפשר דיבור בלבד. הבדלים אלו מדגישים את הצורך להגדיר במדויק את תפיסת האיום כאשר עוסקים ביחסי קהילות דתיות ומדיה – האיום שהקהילה מזהה לא רק במדיום הטכנולוגי אלא גם במגוון האפליקציות שהוא מאפשר, ואף בהיבטים ספציפיים של כל אפליקציה על פי תכונותיה הייחודיות. יתר על כן, קבוצות חברתיות מפיקות משמעויות זהות מיישומים שונים של המדיום. בחברה המערבית הטלפון הנייד נחשב מכשיר המבטא שחרור באמצעות חוויית הניידות של תרבות הנעורים הפוסט-מודרנית (Ling, 2004; Katz & Aakhus, 2002); אולם בחברה החרדית, המתוחמת גיאוגרפית בשכונות מגורים ובמוסדות חינוך הנתונים תחת פיקוח מתמיד, חוויית הניידות איננה מתאפשרת וחויית השחרור מושגת באמצעות אפליקציית המסרונים, המאפשרת "אתגור שקט" של הנורמות החברתיות במרחב הסטטי ובחדרי חדרים ומשמשת לא רק צעירים (Hijazi-Omari & Ribak, 2008) אלא גם מבוגרים.

מחקרים עתידיים בתחום צריכים לבחון את המגמות החדשות המסתמנות בקהילה החרדית, ובעיקר את המשא ומתן המתמשך סביב ביותו של הסמארטפון הכשר ואת הדיונים בעניין האפליקציות המותרות והאסורות (אברבך, 2013). התפתחויות אלו מציינות מגמה של תהליך ביות מתמשך שגם הוא, כמו במקרה האינטרנט, מונע על ידי לחץ של אנשי עסקים המעוניינים בטכנולוגיות אלו לצורכי עבודה. היבט נוסף שיש לבחון הוא האופן שבו האיסור על שימוש במסרונים משפיע על קבוצות ייחודיות שבשל מגבלות מסוימות משתמשות דווקא בערוץ הזה. מחקרים מראים כיצד לקווי דיבור (רוזנברג וכהן, 2012), לקווי שמיעה (Pilling & Barrett, 2008) ואנשים הסובלים מחרדה חברתית (Pierce, 2009) רואים במסרונים אופציה למעקף קשיי התקשורת וכלי חשוב להתמודדות אפקטיבית עם הלקות. הרב בלוח, חבר ועדת הרבנים לענייני תקשורת, תיאר בריאיון את הבעיה שיצרה חסימת המסרונים בקרב לקווי שמיעה וחירשים ולקונפליקט שנוצר בעקבות זאת:

היה סיפור לא פשוט עם החירשים, כל התקשורת שלהם היא דרך מסרונים. היו כבדי שמיעה שהיו צריכים לקבל אישור מרבנים להשתמש בסלולר רגיל. כל השנים חוג החברים שלהם קטן, והיו צריכים לאשר להם להחזיק מכשירים לא כשרים. וגם כאן תמיד הקפידו שזה לא מכשיר עם אפשרויות גלישה. לי אישית זה הפריע מאוד, כי אני קשור לארגון "שמיעה" שמסייע ללקווי שמיעה.

הרב בלוח ציין שלאחר פנייה לרבנים ניתן היתר מיוחד לקבוצה זו להחזיק ברשותם טלפון סלולרי לא כשר, אולם יש לזכור כי עדיין לא יכלו לשלוח מסרונים לחבריהם ולבני משפחותיהם מתוך הקהילה החרדית, שכן אלה המחזיקים בסלולרי כשר אינם יכולים לקבל את הודעותיהם. מציאות זו מן משפיעה מן הסתם על עולמם החברתי, וישנה חשיבות לבחון היבט זה באופן ממוקד.

מקורות

- אברבך, ל' (2013, 17 במאי). בקרוב: סמארטפון כשר לחרדים; "חשוב לצרכי פרנסה". גלובס.
 אוחזר ב-15 בינואר 2016.
 אהרון, י' (2009, 20 במאי). הגר"ש אלישיב לא שולל משלוח SMS. כיכר השבת. אוחזר ב-15 בינואר 2016.

- ברזילי, ש' (2003). חיים כפולים: סיפורי המרקדים בין העולם החילוני לעולם החרדי. בתוך ע' סיון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? (עמ' 223-196)*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- גור, נ' (2008, 14 ביולי). מירס במגעיים להפעלת SMS מוגבל ב'כשר'. *בחדרי חרדים*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- גרינברג, ש' (2013, 13 בפברואר). ועדת הרבנים נכנעה: תציג סמארטפון כשר. *בחדרי חרדים*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- דרור, י' וגרשון, ס' (2012). ישראלים בעידן הדיגיטלי. המכללה למנהל. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- הורביץ, נ' (2000). החרדים והאינטרנט. *כיוונים חדשים*, 3, 7-30.
- ויסברג, מ' (2012, 11 באוקטובר). האדמו"ר מבעלזא מבהיר: "אינטרנט – רק למי שזקוק לו". *בחדרי חרדים*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). *חרדיות מודרנית: מעמד בניינים חרדי בישראל*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טוקר, נ' וזיו, א' (2013, 23 בספטמבר). בלי דפדפן, עם ווטסאפ: סמארטפון ראשון לחרדים. *TheMarker*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- כהן, י' (2013). עידן המידע והזוהות החרדית הדתית, *קשר*, 44, 3-9.
- כץ, י' (2015). שמרנות דתית מול אתגרי הרשת הדיגיטלית: הקהילה ההוטורית הנוצרית והדמיון לחרדים. *אנשים ישראל*. מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, אוניברסיטת חיפה. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- לב-און, א' ומן, ר' (2014). *דוח שנתי: התקשורת בישראל 2013* – סדרי יום, שימושים ומגמות. אריאל: המכון לחקר מדיה חדשים, אוניברסיטת אריאל.
- לב-און, א', ונריה-בן שחר, ר' (2009). פורום משלהן: עמדותיהן של הנשים הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. *מסגרות מדיה*, 4, 67-106.
- לווינסון, ח' (2005, 15 במרץ). מי בכלל צריך סלולרי כשר? *Ynet*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- פלד, ע' (2014, 17 באפריל). הצצה לקבוצות הווטסאפ המובילות במגזר החרדי. *Kooker*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- פרידמן, מ' (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קליאן, ג' (2005, 20 באפריל). סקר: נשים הן אלופות ה-SMS. *Ynet*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- קליין צ' ואוריך, י' (2014, 20 בינואר). קבוצות הווטסאפ החרדיות: פורנו ורכילות. *nrg*. **אוחזר** ב-15 בינואר 2016.
- קפלן, ק' (2006). רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה. תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב.
- רוזנברג, ח' וכהן, א' (2012). "נוח לי לשוחח אתכם חרשית": דפוס שימוש והימנעות של מגמגמים בטכנולוגיות מדיה חדשות. *מסגרות מדיה*, 9, 29-68.
- רוזנברג, ח' וראשי, צ' (2014). "מדיום) חדש מפני ישן תוציאו": הפשקווילים במאבקם למען הסלולר הכשר. *עיונים בשפה וחרבה*, 6(2), 71-95.
- Barker, E. (2005). Crossing the boundary: New challenges to religious authority

- and control as a consequence of access to the Internet. In M. Hojsgaard & M. Warburg (Eds.), *Religion and Cyberspace* (pp. 67–85). London: Routledge.
- Barzilai-Nahon, K. & Barzilai, G. (2005). Cultured technology: Internet & religious fundamentalism. *The Information Society*, 21(1), 25–40.
- Baumel-Schwartz, T. J. (2009). Frum surfing: Orthodox Jewish women's Internet forums as a historical and cultural phenomenon. *Journal of Jewish Identities*, 2(1), 1–30.
- Boase, J. & Kobayashi, T. (2008). Kei-Tying teens: Using mobile phone e-mail to bond, bridge, and break with social ties – A study of Japanese adolescents. *International Journal of Human-Computer Studies*, 66(12), 930–943.
- Byrne, R. & Findlay, B. (2004). Preference for SMS in initiating romantic relationships. *Australian Journal of Emerging Technologies and Society*, 2(1), 48–61.
- Campbell, H. (2006a). Religion and the Internet. *Communication Research Trends*, 26(1), 3–24.
- (2006b). Texting the faith: Religious users and cell phone culture. In A. Kavoori & N. Archeaux (Eds.), *The cell phone reader: Essays in social transformation* (pp. 139–154). New York: Peter Lang.
- (2007a). “What hath God wrought?” Considering how religious communities culture (or kosher) the cell phone. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 21(2), 191–203.
- (2007b). Who's got the power? Religious authority and the internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12, 1043–1062.
- (2010). Religious authority and the blogosphere. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 15, 251–276.
- Campbell, H. & Golan, O. (2011). Creating digital enclaves: Negotiation of the internet among bounded religious communities. *Media, Culture & Society*, 33(5), 709–724.
- Campbell, S. W. & Kwak, N. (2010a). Mobile communication and civic life: Linking patterns of use to civic and political engagement. *Journal of Communication*, 60, 536–555.
- (2010b). Mobile communication and social capital: An investigation of geographically differentiated usage patterns. *New Media and Society*, 12, 435–451.
- Campbell, S. W. & Russo, T. C. (2003). The social construction of mobile telephony: An application of the social influence model to perceptions and uses of mobile phones within personal communication networks. *Communication Monographs*, 70(4), 317–334.
- Cho, V. & Hung, H. (2011). The effectiveness of Short Message Service for

- communication with concerns of privacy protection and conflict avoidance. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 16, 250–270.
- Cohen, A., Lemish, D., & Schejter, A. M. (2008). *The wonder telephone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Cohen, Y. (2011). Haredim and the Internet: A hate-love affair. In M. Bailey & G. Redden (Eds.), *Mediating faiths: Religion and socio-cultural change in the twenty-first century*. Farnham and Burlington: Ashgate.
- Crystal, D. (2008). *Txtng: The gr8 db8*. Oxford: Oxford University Press.
- Dawson, L. (2000). Researching religion in cyberspace: Issues and strategies. In J. Hadden & D. Cowan (Eds.), *Religion on the internet: Research prospects and promises* (pp. 25–54). New York: JAI Press.
- Deutsch, N. (2009). The forbidden fork, the cell phone holocaust, and other Haredi encounters with technology. *Contemporary Jewry*, 29, 3–19.
- Fontana, A. & Frey, J. H. (1998). Collecting and interpreting qualitative materials. In N. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Interviewing: The art of science* (pp. 47–78). Thousand Oaks: Sage.
- Frehner, C. (2008). Email-SMS-MMS: The linguistic creativity of asynchronous discourse in the new media age. Bern: Peter Lang Publishing.
- Geser, H. (2003). *Toward a sociological Theory of the Mobile Phone*. Retrieved January 15, 2016.
- Gillard, P., Wale, K., & Bow, A. (1998). The friendly phone. In S. Howard (Ed.), *Wired Up: Young People And The Electronic Media* (pp. 134–152) London & Bristol: UCL Press.
- Goggin, G. (2004). Mobile text. *M/C: A Journal of Media and Culture*, 7. Retrieved January 15, 2016.
- Grinter, R. & Eldridge, M. (2001). Y do tngrs luv 2 txt msg? Paper presented in Proceedings of the Seventh European Conference on Computer-supported Cooperative Work ECSCW 01, Kluwer, Dordrecht. Retrieved January 15, 2016.
- Habuchi, I. (2005). Accelerating reflexivity. In M. Ito, D. Okabe, & M. Matsuda (Eds.), *Personal, portable, pedestrian: Mobile phones in Japanese life* (pp. 165–182). Cambridge, MA: MIT Press.
- Hasinoff, A. (2013). Sexting as media production: Rethinking social media and sexuality. *New Media & Society*, 15(4), 449–465.
- Hechter, M. (1987). *Principle of group solidarity*. California: University of California Press.
- Hijazi-Omari, H. & Ribak, R. (2008). Playing with fire: On the domestication of the mobile phone among Palestinian teenage girls in Israel. *Information, Communication & Society*, 11(2), 149–166.
- Ho, S. S., Lee, W., & Hameed, S. S. (2008). Muslim surfers on the internet: Using the

- theory of planned behavior to examine the factors influencing engagement in online religious activities. *New Media and Society*, 10(1), 93–113.
- Hussain, M. (2013). Sociocultural and Ethical Concerns about SMS Discourse in Pakistan. *Language In India*, 13(2), 236–246.
- Ito, M. & Okabe, D. (2003). Mobile phones, Japanese youth, and the re-placement of social contact. Paper presented at the Front Stage—Back Stage: Mobile Communication and the Renegotiation of the Social Sphere conference, Grimstad, Norway, 22–24 June 2003.
- Katz, J. E. (2006). *Magic in the air: Mobile communication and the transformation of social life*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Katz, J. E. & Aakhus, M. (Eds.). (2002). *Perpetual contact: Mobile communication, private talk, public performance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Katz, Y. & Lehr, J. (2012). Inside the ark: The Hutterites in Canada and the United States. Regina: University of Regina Press.
- Levinson, P. (2006). The little big blender: How the cellphone integrates the digital and the physical, everywhere. In A. Kavoori & N. Arceneaux (Eds.), *The cell phone reader* (pp. 9–18). New York: Peter Lang Publishing.
- Lin, A. Y. & Tong, A. M. (2007). Text-messaging cultures of college girls in Hong Kong: SMS as resources for achieving intimacy and gift-exchange with multiple functions. *Continuum: Journal Of Media & Cultural Studies*, 21(2), pp. 303–315.
- Ling, R. (2004). *The mobile connection: the Cell phone's impact on society*. San Francisco: Morgan Kaufmann.
- (2008). *New tech, new ties: How mobile communication is reshaping social cohesion*. Cambridge, MA: MIT Press.
- (2010). Texting as a life phase medium. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 15, 277–292.
- Ling, R. & Yttri, B. (2002). Hyper-coordination via mobile phones in Norway. In J. E. Katz & M. Aakhus (Eds.), *Perpetual contact: Mobile communication, private talk, public performance* (pp. 255–273). Cambridge University Press: Cambridge.
- Ling, R., Yttri, B., Anderson, B., & DiDuca, D. (2003). Mobile communication and social capital in Europe. In K. Nyiri (Ed.), *Mobile democracy: Essays on society, self, and politics* (pp. 359–374). Vienna: Passagen Verlag.
- Livio, O. & Tenenboim Weinblatt, K. (2007). Discursive legitimation of a controversial technology: Ultra-Orthodox Jewish women in Israel and the Internet. *The Communication Review*, 10(1), 29–56.
- McKenna, K. Y. A., Green, A. S., & Gleason, M. J. (2002). Relationship formation

- on the Internet: What's the big attraction? *Journal of Social Issues*, 58, 9–32.
- O'Connell, M. (2010). "To Text or Not to Text": Reticence and the utilization of short message services. *Human Communication*, 13(2), 87–102.
- Pierce, T. (2009). Social anxiety and technology: Face-to-face communication versus technological communication among teens. *Computers in Human Behavior*, 25(6), 1367–1372.
- Pilling, D. & Barrett, P. (2008). Text communication preferences of deaf people in the United Kingdom. *Journal of deaf studies and deaf education*, 13(1), 92–103.
- Puro, F. P. (2002). Finland: a mobile culture. In J. E. Katz & M. Aakhus (Eds.), *Perpetual contact: Mobile communication, private talk, public performance* (pp. 19–29). Cambridge University Press: Cambridge.
- Rashi, T. (2011). Divergent attitudes within orthodox jewry toward mass communication. *The Review of Communication*, 11, 20–38.
- (2012). The kosher cell phone in ultra-Orthodox society: A technological ghetto within the global village? In H. Campbell (Ed), *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds* (pp. 173–181). London: Routledge.
- Reid, D. & Reid, F. (2004). Insights into the social and psychological effects of sms text messaging. [Retrieved](#) January 15, 2016.
- Rheingold, H. (1999) Look who's talking. *Wired*, 7(1). [Retrieved](#) January 15, 2016.
- (2002). *Smart mobs: The next social revolution*. New York: Perseus Publishing.
- Ribak, R. (2006). Cultural reflections on the mobile phone in parent-teen relationships. In F. Sudweeks, H. Hrachovec & C. Ess (Eds.), *Cultural attitudes towards technology and communication 2006* (pp. 595–605). Australia: Murdoch University Press.
- Rosenbreg, H. & Rashi, T. (2015). Pashkevillim in campaigns against new media: What can Pashkevillim accomplish that newspapers cannot? In H. Campbell (Ed.), *Digital Judaism* (pp. 161–182). London: Routledge.
- Silverstone, R. (2006). Domesticating domestication: Reflection on the life of a concept. In T. berker, M. hartmann, Y. punie & K. J. Ward (Eds.), *Domestication of media and technology* (pp. 229–248). Maidenhead: Open University Press.
- Silverstone, R., Hirsch, E., & Morly, D. (1992). Informatian and communication technology and the moral economy of the household. In R. Silverstone & E. Hirsch (Eds.), *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces* (pp. 15–31). London: Routledge.
- Sivan, E. (1995). The enclave culture. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.),

- Fundamentalisms Comprehended* (pp. 11–69). Chicago: University of Chicago Press.
- Sofer, O. (2010). “Silent orality“: Towards conceptualization of the digital oral features in cmc and sms texts. *Communication Theory*, 20(4), 387–404.
- Vincent, J. (2003). Emotion and mobile phones. In K. Nyi’ri (Ed.), *Communications in the 21st century – Mobile democracy: Essays on society, self and politics*. Vienna: Passagen.
- Wilken, R. (2011). Bonds and bridges: Mobile phone use and social capital debates. In R. Ling & S. Campbell (Eds.), *Mobile communication: Bringing us together or tearing us apart?* (pp. 127–150). New Brunswick, NJ: Transaction.
- Yoon, K. (2003) Retraditionalizing the mobile: Young people’s sociality and mobile phone use in Seoul, South Korea. *European Journal of Cultural Studies*, 6(3), 327–343.
- Zimmerman-Umble, D. (1996) The Amish and the telephone: Resistance and reconstruction. In R. Silverstone & E. Hirsch (Eds.), *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces* (pp. 183–194). London: Routledge.